

COĞRAFI DETERMINİZM İDEYASI VƏ AZƏRBAYCANMƏDƏNİYYƏTİNİN ƏSAS İNKİŞAF PRIORİTETLƏRİ

Yasəmən Qaraqoyunlu (Mahmudova)

AMEA-nın Fəlsəfə, Sosiologiya və Hüquq İnstitutunun

“Dinşunaslıq və mədəniyyətin fəlsəfi problemləri”

şöbəsinin elmi işçisi

Açar sözlər: *Coğrafi determinizm, Şərq, Qərb, Talassokratiya, Tellurokratiya, Hartlend, Komplomerant, İpək Yolu.*

Keywords: *Determinism, East, West, Heartland, Talassocracy, Tallurocraty, Complomerant.*

Ключевые слова: *Детерменизм, Восток, Запад, Талассократия, Теллуократия, Хардленд, Комплдемерант*

Bəşəriyyətin tarixi insan-təbiət, etnos-coğrafi mühit münasibətlərinin qarşılıqlı təsirinin tarixidir. Coğrafi mühit cəmiyyətlərin qarşılıqlı sosio-mədəni təsiri sahəsidir. Müxtəlif sivilizasiyaların və mədəniyyətlərin integrasiyasında coğrafi aspekt böyük yer tutur. Hər bir mədəniyyət və sivilizasiya tipi bir coğrafi sistemin təmsilçisi və təzahürüdür. Geososiomədəni və geosiyasi amillərin mürəkkəb şəbəkəsi, sivilizasiyaların genetik nüvəsi və əsas xüsusiyyətləri elm, mədəniyyət, təhsil, etika və din sahəsində əks olunur.

Coğrafi məkan Xalqların antropoloji quruluşları üzərində təsirli olduğu kimi mədəniyyətlərin də formalaşmasına təsir etməkdədir. Müxtəlif coğrafi bölgələr fərqli olduğu kimi, o bölgələrdə yaşayan xalqlar və mədəniyyətlər də fərqlidir. Coğrafi məkanın qrupun, kollektivin həyatına forma və şəkil verməsi artıq mübahisəsiz qəbul edilməkdədir. Adət və ənənələrin, mentalitetin, dini, fəlsəfi dünyagörüşlərin formalaşmasında coğrafi faktor böyük rol oynamaqdadır. Cənub-Qərbi Avropanın və Mərkəzi Asiyanın kəsişmə nöqtəsində yerləşən Azərbaycan coğrafi determinizm nəzəriyyəsinə görə Asiya-Avropa, sivilizasion yanaşmaya görə isə Şərq-Qərb dualizminin mərkəzində yer almaqla bu dualizmi- yerləşdiyi coğrafi məkanın tələblərinə uyğun olaraq -tarix boyu vəhdətə çevirmə missiyası daşımaqdadır.

Azərbaycan mədəniyyəti Şərqi və Qərbi, Asiyanın və Avropanın dəyərlərini sintez etməklə özünəməxsus simbioz mədəniyyət tipidir. Azərbaycan Mədəniyyəti Şərq-Qərb sivilizasiyalarının dialoqunda Komplementar (fransızca-complementaire-tamamlamaq) funksiya rolu oynamaqdadır. Şərq-Qərb sivilizasiyalarının qovşağında yerləşərək, Planetar Vəhdət ideyasının reallaşdırılması potensialına malik olan Azərbaycan coğrafi cəhətdən Şərq-Qərb sivilizasiyalarının qarşılıqlı təsirdə olduğu mədəniyyətlərarası təmas mərkəzidir.

Ənənəvi olaraq ictimai proseslərin dinamikası, mahiyyəti və forması, həmçinin mədəniyyətlərin xarakteristikası və tipi onun formalaşdığı coğrafi ərazinin xüsusiyyətləri ilə izah olunur. İnsan, cəmiyyət və təbiət vahid bir sistem təşkil edir və cəmiyyət təbiətdən kənarda mövcud ola bilməz. Hər bir konkret təbii mühitə uyğun insan, cəmiyyət, mədəniyyət tipi formalaşır. “Təbiətin və cəmiyyətin qarşılıqlı münasibətinin müxtəlif modelləri həmişə “coğrafi amil” vasitəsilə ifadə olunur.” (6, S. 111) Bu baxımdan Coğrafi determinizm nəzəriyyəsi insan, cəmiyyət və mədəniyyət tipinin coğrafi amillərlə müəyyən olunmasına əsaslanır. İnsan üçün mövcudluq məkanı kimi çıxış edən “coğrafi mühit təbiətin və cəmiyyətin mürəkkəb qarşılıqlı təsir mexanizmi ilə insanların quruculuq ideallarına”, mədəniyyətin struktur və tipologiyasına təsir edir. Bu zaman Mədəniyyət Təbiətin inikası kimi çıxış edir. Hər bir mədəniyyət özündə formalaşdığı coğrafi ərazinin xüsusiyyətlərini əks etdirir. Coğrafi xarakteristikalar “Sosial gerçəkliklərin fonu kimi” sosial təşkilatlanmada çox vacib rol oynayır. (6. s. 111) Elmi ədəbiyyatda coğrafi mühit insan cəmiyyətinin yer mühiti kimi müəyyən edilir. Bu isə öz növbəsində cəmiyyətin mövcudluğunun zəruri şərti olub, özündə insan fəaliyyətinin sferasının və coğrafi məkanın bir hissəsi kimi çıxış edir. (6, s. 110) Mədəniyyət çevrəsi dedikdə müəyyən coğrafi mühit başa düşülür. Coğrafi mühit ...təbiətin o hissəsi adlanır ki, insanlıq öz həyatında və istehsal fəaliyyətinin tarixi inkişaf mərhələsində bu hissə ilə yaxın təmasda olur. İnsanlığın sosio-mədəni ölçülərindən biri kimi coğrafi mühit cəmiyyətin və insanın həyat mühiti kimi çıxış edərək mədəniyyətin, bütövlükdə insanın mənəvi dünyasının formalaşmasında aktiv rol oynayır. “Bu barədə Y. K. Pletnikov maraqlı bəyanatla çıxış etmişdir. Təbiəti və Cəmiyyəti ayıran sərhəd nisbi və şərtidir. Amma coğrafi mühit onların qarşılıqlı təsir dairəsidir.” (6, s. 111) Hər hansı bir mədəniyyəti meydana gətirən dəyərlərin, ünsürlərin doğulmasında başlıca rol oynayan üç faktor elm adamları tərəfindən diqqət mərkəzində tutulmaqdadır. Bunlar coğrafi məkan, insan ünsürü və cəmiyyətdir. (7, s. 51) Etnik kimliyin formalaşması və inkişafında coğrafi məkanın və landşaftın böyük

rol oynaması haqqında bir çox sosial fəlsəfi və kulturoloji konseptlər vardır. Etnos coğrafi hadisədir, landşaftla adaptə olunmuş orqanizmdir. Yerdə landşaftlar müxtəlif olduğu kimi, etnoslar da müxtəlifdir. Etnoslar əsasən mədəniyyət ünsürü kimi qarşımıza çıxır.

Təbiət ilə davamlı şəkildə iç-içə yaşaması, təbiətin bəlli bir etnik ünsürün davranışlarının və yaşam ideallarının dəyişməsində, mədəniyyətinin özünəməxsus xüsusiyyətlər qazanmasında təsirini ortaya qoya bilər. (9, s. 329) Etnoqrafiya, mədəniyyət antropologiyası və mədəniyyət etnologiyası kimi yeni yaranmış elm sahələrində təsbit olunduğuna görə “mədəniyyət, bir qövmin təbiət ilə uzun bir təmas və mübarizə nəticəsində əldə etdiyi həyat və düşüncə tərzidir. (7, s. 50) Coğrafiyanın, bölgənin xüsusiyyətlərini əks etdirən bu tərz incəsənət sahəsində əks olunaraq milli mədəniyyətin xarakterik xüsusiyyətlərinin formalaşmasında təyinedici faktor olur. Mədəniyyət təbiətlə incəsənət arasında bir əlaqə vasitəsi kimi çıxış edərək , cəmiyyətə müəyyən sima qazandıran adət və ənənələrin məcmusu rolunda çıxış edir. Beləliklə də qeyd etməliyik ki, mədəniyyət coğrafi məkan və etnik münasibətlərin qarşılıqlı təsiri nəticəsində formalaşan həyat və düşüncə tərzidir. Coğrafi məkan və etnik münasibətlər haqqında tarix fəlsəfəsi, sosialogiya, antropologiya alimlərinin çoxsaylı fikirləri mövcuddur.

Məşhur Tarix fəlsəfəçisi Arnold Toynbiyə görə, Mədəniyyətlərin ortaya çıxması və inkişafı coğrafi məkan şərtləri, cəmiyyətdə bir yaradıcı qrupun var olması, təbiət və ətraf mühitlə insan arasında davamlı bir “meydan oxuma” halının mövcud olması ilə bağlıdır. (2, s. 46). Toynbinin cəmiyyətdə yaradıcı qrupun olması haqqında fikrini L. Qumilyov inkişaf etdirərək bu yaradıcı qrupu “Passionar dinamiklərin daşıyıcısı” adlandırır. (15, s183) İngilis Diffuzioncularının başında yer alan Smite görə, yüksək bir mədəniyyətin meydana gəlməsi üçün əlverişli coğrafi şərtlərə ehtiyac vardır, hər yerdə belə əlverişli coğrafi şərait mövcud olmadığından paralel mədəniyyətlər yarana bilməz. Belə olduğu halda paralel mədəniyyətlər nəzəriyyəsi qəbuledilməzdir. Əlverişli coğrafi şərtlərinə görə ilk yüksək mədəniyyət Misirdə yaranmışdır, dünya mədəniyyətinin beşiyi Misir qitəsidir. Mədəniyyət yer üzünə oradan yayılmışdır. (23, s. 24). Yüksək mədəniyyət nəzəriyyəsində xalqlar arasında mədəniyyət və tarix ortaqlığı əsas alınmaqla və aralarında siyasi əlaqələr və dil birliyi olan oturaq xalqların yüksək mədəniyyətlər yaratdığı qeyd edilmişdir. Məsələn qədim Misirlilər, Assur, Babil, Finikiya və Kəldalılar “kültür və tarix ortaqlığına dayanan tipdə mədəniyyət formalaşdırmışlar. Yüksək mədəniyyət nəzəriyyəsini təmsil edənlərdən biri olan Rus Pan-slavyanisti N. Y. Danilevski (ö. 1885) belə mədəniyyətləri

parçaların bir-birinə və bütünə, bütünün də parçalarına bağlı olaraq bir orqanizm təşkil etdiyini yazmışdır. Siyasi əlaqələr, Ticarət əlaqələri dil və inanc birliyi, həyat tərzində oxşarlıq və s. olan xalqlar arasında tarix ortaqlığı və mədəniyyət birliyi mədəniyyətlərin xarakterini formalaşdırır. Məsələn, qədim Yunan mədəniyyətinin estetik, Hind mədəniyyətinin dini, Qərb mədəniyyətinin mexaniki-texniki xüsusiyyət daşıdığı qeyd edilmişdir. Türk alimi İbrahim Qəfəsoğlu “mədəniyyət adı verilən sosial varlığın vəhdətli bir bütün olmayıb, bir-birindən fərqli bir çox kultür dəyərlərinin ahəng içində bir araya gəlməsindən doğulduğunu qeyd etməkdədir. “Yüksək mədəniyyət” nəzəriyyəsini inkişaf etdirən Toynbe mədəniyyət ilə sosial qrup (etnos, millet, cəmiyyət) arasında ayrılmazlıq, eynilik qəbul edərək, bütün insanlığın tarixini Yüksək mədəniyyət konseptinə əsasən sistemləşdirərək, bir birinə bağlı olmayan, müstəqil şəkildə mövcud olan 20-dən çox mədəniyyət təsbit etmişdir. (3. s12). Vyana diffuzyonçuları “Mədəniyyət çevrələri” nəzəriyyəsini təhlil edərkən Mədəniyyət çevrəsinin genişlənməsi nəticəsində mədəniyyətin yayılması və digər müstəqil mədəniyyət varlığının inkişafına və xarakterinə təsir etdiyini yazmışlar. Bu nəzəriyyəyə görə etnik miqrasiyalar, İmperiyalaşma zamanı başqa etnos və mədəniyyətlərlə əlaqəyə girməyə məcbur olmaq kimi tendensiyalar mədəniyyət çevrələrinin yayılmasına və ya əksinə daralmasına səbəb olur. Mədəniyyət dairəsinin genişlənməsi zamanı hakim tarixi-etnoloji mədəniyyət dəyərləri başqa mədəniyyətlər və xalqlar tərəfindən mənimsənilir və beləliklə çevrədə hakim tarixi-etnoloji metod olan mədəniyyət ortaya qoyulur.

Beləliklə də tarixdə bir neçə mədəniyyət dairəsi yaranmışdır. (20, s. 289-301) İbrahim Qəfəsoğlu isə coğrafi məkan və landşaftla əlaqə şəklində formalaşaraq etnik tərz və xüsusiyyətə malik mədəniyyət dairələrinin milli kimliyin şəkillənməsində başlıca rol oynadığını, hər mədəniyyət dairəsinin öz şərtlərinə uyğun güclü dövlət, sosial-psixoloji dəyərlər və dünyagörüş yaratdığı fikrini irəli sürmüşdür. (9. s. 37). Yüksək mədəniyyət nəzəriyyəsinə görə güclü mədəniyyət güclü dövlət doğurur. Məsələn İslamdan öncə güclü bir mədəniyyət dairəsində formalaşmış Farslar və Romalılar güclü dövlət qurmuşdular. Yunanıstanda isə hər biri öz müstəqilliyini qoruyan şəhər dövlətlər birliyini birləşdirən bir Ellin kultür dairəsi var idi. Məhz buna görə də Smith Yunan millətindən deyil, Yunan mədəniyyətindən söz edilməsinin vacibliyini vurğulamış, Friedrich Meinecke isə bu tip şəhər dövlət cəmiyyətlərini Kulturnation (kültürəl millət), Vahid dövlət hakimiyyəti və mədəniyyəti altında birləşib öz iradəsini özü müəyyənləşdirən cəmiyyətlərə isə Staatsnation (dövlət milləti) siyasi millət adlandırmağı təklif etmişdir. Ziya Gökalp

milli kultürlə, Milli mədəniyyət terminlərini bir-birindən ayırır, Mədəniyyəti Ümumbəşəri, universal dəyərlərin cəmi, kultürü isə lokal, etnik dəyərlərin cəmi hesab etmişdir. Ziya Gökalp milli mədəniyyətlə, milli kultürü məğlubiyyətlərin və süqutun əsası hesab etmişdir. Göklpə görə qədim Misirlilər mədəniyyətdə yüksələn kimi, kultürdə çökmüş, nəticədə mədəniyyətcə zəif, kultürəcə yüksək olan Farslar Misirliləri məğlub etmiş, bir neçə ildən sonra İran mədəniyyəti yüksəlmiş, təbii olaraq milli kultür zəifləmişdir. Mədəniyyəti aşağı, milli kultürü yüksək olan Yunanlar onları məğlub etmişdi. Yunan mədəniyyəti yüksələn kimi, milli kultürü güclü olan Ərəblər Yunanları və Sasanlıları əzmiş, Ərəb mədəniyyətini isə milli kultürü güclü olan Türk kultürü əzmişdir. (24, s. 36.) Bütün bu proseslər etnik – milli kimliklərin mədəniyyətlərəası əlaqələrin təsiri ilə yenidən şəkillənməsinə və inkişafına öz təsirini göstərmişdir. Mədəniyyətlər arası əlaqələr nəticəsində hər kultür şəkil dəyişdikcə, bundan etnik kimliklər də təsirlənir. Xristianlığın doğuşu ilə qədim Roma imperiyasına qatılan etnosların milli kimlikləri qədim Yunan-Yəhudi(Sami) dəyərlərinin sintezi olan Xristian mədəniyyəti içində şəkillənməyə başlamış, İslamın doğuşu ilə bərabər bir- birindən tamamilə fərqli Ərəb, Türk, Fars kultürləri və etnik kimlikləri İslam mədəniyyəti içində ümumi xarakterlər və xüsusiyyətlər əldə etmişlər. . (16. s. 432.) Bütün bu deyilənlərdən belə nəticə çıxır ki, coğrafi məkan və landşaft xüsusiyyətləri lokal Mədəniyyət dairələrinin (Kultür çevrəsi) doğulmasında böyük rol oynayır.

Ətraf mühit sosial təşkilatlanmada dominant rol oynayır. Sosial təşkilatlanma müəyyən məkan daxilində baş verir. T. Hagerstand Cəmiyyətin daha yüksək səviyyəli təşkilatlanması və sosial fəallığın artması səviyyəsinin ətraf mühitə bağı olduğunu yazır. Bu “ətraf mühit” humanitar və tarixi-mədəni məkan adlanır. Coğrafi məkan ölkənin və xalqın tarixi müqəddaratını, potensial imkanlarını müəyyənləşdirir. Fransız sosioloqu Elis Reklus, Rus alimi A. A. Antipova öz əsərlərində Landşaft və iqlimin təsərrüfat fəaliyyətinə və mədəniyyətin inkişafına təsir etdiyini yazmışlar. Beləliklə də qeyd etməliyik ki, Coğrafiyanın sosial elmlərlə, xüsusilə mədəniyyət-şünaslıqla konvergensiyası qədim dövrlərdən etibarən elmi metodologiya kimi istifadə olunmaqdadır. Məhz bu baxımdan, hər hansı bir lokal mədəniyyətin təhlilində coğrafi determinizm(Determinizm- lat. determinarte-müəyyən etmək. Cəmiyyət və təbiətdə baş verən bütün hadisələrin ümumi obyektiv qanunlardan və səbəbiyyət əlaqəsindən asılı olduğu haqqında elmi anlayış. Müxtəlif elm sahələrinə tətbiqinə görə spesifik adlarda işlədilir. Coğrafi determinizm, fiziki determinizm sosial determinizm və . s. Determinizmə qarşı indeterminizm – (lat. in-inkar bildirən

söz önü və determinizm) sözü işlədilir. İndeterminizm üçün səbəbiyyətin ən ümumi xarakterinin inkar edilməsi səciyyəvidir.) konsepsiyasından istifadə edilməkdədir. Bu mədəniyyətin təhlilində istifadə edilən ən qədim metodoloji üslubdur.

Coğrafi mühitin (məkan, landşaft, dənizlər, çaylar) tarixə, insana və mədəniyyətə təsiri haqqında ideyalara Lao-tszi (e. ə. VI-V əsrlər), Konfusi (e. ə. təq. 551-e. ə. 479), Men-tszi (e. ə. təq. 372-289), Kautilya Arthaşatra (e. ə. V əsr), Fales (e. ə. təq. 625-547), Anaksimandr (e. ə. təq. 610-540), Herodot (e. ə. təq. 490-480), Hippokrat (e. ə. 460-377), Fukidid (e. ə. 460-401), Platon (e. ə. 428/7-348/7), Aristotel, Polibi, Yuli Sezar (e. ə. 102 və ya 100-e. . 44), Mark Siseron (e. ə. 106-43), Strabon, Plutarx (təq. 46-127) və b. qədim müəlliflərin əsərlərində rast gəlmək olar. (17. s. 55-56). Məsələn, Aristotel (e. ə. 384-322) “Siyasət” əsərində “Krit adasının coğrafi mövqeyinin üstünlüklərinə görə, bütün Yunanıstan üzərində hökmranlıq etmək imkanlarına malik olduğunu qeyd etmişdir. Polibi (e. ə. təq. 200-120-ci illər) Arkadiya sakinlərinin sərt xasiyyətini orada dumanlı və soyuq iqlim şəraitinin olması ilə izah etmişdir. “Bu səbəbdən xalqların xarakterində, onların bədən quruluşunda, dərisinin rəngində, əksər məşğuliyyətlərində bu qədər kəskin fərqlər yaranmışdır”. Strabon (e. ə. 64-63-cü illər-b. e. 23-24-cü illəri) Qədim Romanın gücünü və möhtəşəmliyini onun xüsusi coğrafi vəziyyəti, Apennin yarımadasında yerləşməsi, ətrafdakı coğrafi və təbii üstünlüklərlə izah edirdi. Şərqi görkəmli filosofu Əbu Nəsr Məhəmməd ibn Məhəmməd əl-Fərabî (870-950) də siyasi və ictimai həyatda baş verən hadisələri, prosesləri təbiətlə və təbii səbəblərlə bağlamışdır. Fərabiyə görə, insan cəmiyyəti yaşayış üzrə vahid məkanda müxtəlif insanların bir araya gəlməsi, ətraf mühitin təsiri ilə ortaq yaşayış normalarının və sosial dəyərlərin formalaşması prosesi idi. Əl-Fərabî, eyni zamanda, insan cəmiyyətlərini dilinə, dininə və davranış normalarına görə ayrı-ayrı xalqlara bölürdü. Xalqlar arasındakı fərqi o, üç təbii amillə: insan, dil, düşüncə amili ilə qiymətləndirirdi. Bundan əlavə o, dil, düşüncə fərqi də millətlərin fərqləndirici keyfiyyəti kimi təqdim edirdi. Beləliklə Əl Fərabî insanların düşüncəsinin, mənəviyyatının, xasiyyətinin və dilinin formalaşmasını fərqli coğrafi mühit və etnogenezs səbəbi ilə izah edirdi. (17, s. 55-56). Coğrafiyanın mədəniyyətin formalaşmasındakı təsiri haqqında fikirlər Orta əsr İslam filosofu Əbu-r-Reyhan Məhəmməd ibn Əhməd əl-Biruni əl-Xarəzminin (973-1048) əsərlərində də əksini tapmışdır. “Hindistan tarixi”, “Qədim xalqların xronologiyası”, “Keçmiş nəsillərdən qalan izlər” əsərlərində Biruni coğrafi determinizm geosiyasi ideyasından çıxış edərək insanlığın inkişafında təbii amillərin rolunu, təbiətin, iqlimin və coğrafi

şəraitin insan cəmiyyətlərinə təsiri məsələlərini şərh etmişdir. O ilk dəfə Tarixi prosesin dövrülüyü idyasını irəli sürmüşdür. (17, s. 59) İslam alimi Əbu Əli Hüseyn ibn Abdullah ibn Sina (980-1037) əsərlərində insanların xarakterini, cəmiyyətlərin inkişafını coğrafi təbiət fərqi ilə-yaşayış mənbələri, iqlim və digər təbii vəziyyətlə bağlayırdı”(17, s. 60). Aristotelin fikir və nəzəriyyələrinin şərhçisi, Ərəb fəlsəfəsində Rasionalizmin banisi sayılan Əbülvalid ibn Rüşdün(1126-1198) “İctimai idealları Platonun “Dövlət”ələri ideyaları zəminində inkişaf etmişdir”. (17. s. 60). İbn Rüşd Aristotelin əsərlərinə yazdığı şərhlerle bərabər, əl qəzalinin “Filosofları təkzib”traktatına qarşı “Təkzibi- Təkzib” əsərini yazaraq özünün ictimai qanunlar və mədəniyyətin inkişafının ilkin şərtlərinin yaranması haqqında baxışlarını bilavasitə bu əsərlərdə qeyd etmişdir. XIV əsr ərəb filosofu Əbu Zeyd-Əbd ər-Rəhman ibn Xəlduna görə sosial birliklərin mənəvi qüvvələri, onların qüdrətli imperiyanı qoruyub saxlamaq və fəthlik uğrunda mübarizədə birləşməyə qabil olub-olmaması ilə ölçülür. Bu mənəvi qüvvə ilə təbii mühitdən irəli gələn impuls arasında sıx əlaqə mövcuddur. “İbrətlər kitabı, başlanğıc divanı və ərəblər, farslar və bərbərlərin günləri və onların ali hakimiyyət sahibi olan müasirləri haqqında məlumatlar” və “Müqəddimə” adlı Kitablarında ərəblərin farsların və bərbərlərin yaşadıkları ərazilərin coğrafiyası, təbii iqlimi, məskunlaşma prinsipləri, milli, sosial və mədəni fərqləri, tarixi, təbiəti və mədəniyyəti haqqında məlumatlar vermiş, xalqların sosio-mədəni inkişafı və həyat tərzləri arasındakı fərqləri coğrafi mühitin müxtəlifliyi ilə əlaqələndirmişdir. Novruz Məmmədova görə məşhur coğrafiyaçı və demoqraf V. P. Semyonov Tyan-Şanskinin (1870-1942) ərazi məskunlaşması ilə bağlı yüzillər sonra irəli sürdüyü geocoğrafi nəzəriyyələrin bir çox elementlərini də İbn Xəldun əsaslandırmışdır. (17. s. 65.) İbn Xəlduna görə insanlar dünyanı məskunlaşdıraraq həmin ərazilərdə yaşayan başqa xalqlarla və insanlarla əməkdaşlıq qurur, birgə qida və xarici istiladan qorunma vasitələrini bölüşür. O bu prosesi daimi sayır, insanların birləşməsi və qarşılıqlı fəaliyyətini, Dünyanın məskunlaşdırılması prosesini əbədi hesab edir, insanlığın inkişafının bəsitlikdən mürəkkəbliyə, sivilizasiyaya gedən yolun məskunlaşma və əməkdaşlıqdan keçdiyini söyləyir. İbn Xəldunun Sivilizasiya nəzəriyyəsi Asabiyyət adlanan xüsusi tipli sosial birlikdən –vahid dövlət birliyinə keçiş proseslərinə əsaslanır. İbn Xəlduna görə insanlar əvvəl nəsil birliyi və digər qohumluq əlaqələri üzrə münasibətlər və ittifaqlar yaradır, bu ittifaqların, birləşmələrin son məqamı vahid dövlət institutunun yaradılması ilə nəticələnir. İbn Xəldun Dövlət ittifaqının yaranmasının əsas səbəbini insanların müdafiə olunmaq və yaşayış üçün birləşmək ehtiyacından irəli gəldiyini qeyd etmişdir.

Avropada Böyük coğrafi kəşflər dövrü coğrafi determinizm ideyalarının inkişafında yeni mərhələ olmuşdur. Fransız alimi Jan Boden (1530-1596) “Dövlət haqqında altı kitab” adlı əsərində müxtəlif iqlim və coğrafiya şərtlərində dövlət institunun yaranması və qurulmasını təhlil etməklə coğrafi determinizm probleminə yenidən maraq oyatmışdır. O, dünyanın siyasi və dövlət quruluşunda müxtəlif fərq və dəyişiklikləri üç əsas səbəblə-Allahın hökmü, insan taleyi və təbiətin təsiri ilə izah edirdi. Təbiətin təsir qüvvəsində müəllif ilk növbədə coğrafi şərtlərə, bütün coğrafi amillər arasında isə daha çox iqlimə üstünlük verirdi. Boden yer kürəsini üç hissəyə böldü: isti-ekvatorial, soyuq-polyar və mülayim orta. Qədim yunan mütəfəkkiri Polibinin yolu ilə gedərək o, əhəlinin xarakterinin ilk növbədə yaşayış yerinin iqlim şəraitindən asılı olduğunu təsdiq etmişdir. Bodenə görə şimalda fiziki cəhətdən daha qüvvətli və döyüşkən, cənubda isə daha çox qabiliyyətli insanlar yaşayır. J. Bodenin fikrincə tarixə nəzər saldıqda görmək olar ki, ən böyük sərkərdələr şimalda yetişir, incəsənət, fəlsəfə və riyaziyyat isə cənubda yaranır. Fransız maarifçisi Şarl Lui Monteskyö (1689-1755) “Qanunların ruhu” əsərində (1748) Ölkənin siyasi sistemi ilə coğrafiyası, mədəniyyəti, tarixi konteksti arasında əlaqələrin olduğunu təhlil edərək, dövlətlərin qanunverici quruluşundakı fərqlərin əsas səbəbinin coğrafi-iqlimlə bağlı olduğunu yazmışdır. Monteskyö dövlətin quruluşunu, idarəçilik formalarını təbii-coğrafi mühitlə bağlamış, iqlim şəraitinin dövlət və cəmiyyət həyatına təsiri məsələlərini şərh etmişdir. Monteskyo yazırdı ki, soyuq iqlimdə yaşayan insanlar mülayim iqlimdəkilərdən daha əxlaqlı olur, çünki, mülayim iqlimdə yaşayanlar iqlimin müəyyən xüsusiyyətlərini əxz edərək daha dəyişkən olur. Monteskyönün fikrincə, isti iqlim insanların xarakterini daha çox zəiflətdiyindən, isti ərazilərdə köləliyin (quldarlığın) inkişafına yol açmışdır. İstilik cəsarətin zəifləməsinə, insanların qorxaqlığına səbəb olur və onlar hökmdarların istibdadına və zülmünə qarşı çıxma bilmir, kölə vəziyyəti ilə razılaşırlar. Soyuk iqlimli ölkələrdə isə əksinə insanlar cəsarətini qoruyurlar və belə iqlimli ölkələrdə daha çox respublikalar qurulur. Avropanın mülayim iqlimi monarxiyaların yaranmasına səbəb olur. (17. s. 68) Fransız maarifçisi Jan-Jak Russo (1712-1778) da Yer kürəsinin bu və ya digər məkanında idarəetmə formasının təşəkkülündə coğrafi determinizm qanununun müəyyənəldirici rol oynadığını yazmışdır. Russonun yazdığına görə, əkinçilik üçün əlverişli olan isti iqlim şəraitində əmək məsrəfi sifirə bərabərdir, çünki əkin-biçin üçün az səylər və üsullar tətbiq edilir ki, bu da müstəbidliyə (despotizmə) meyilli təfəkkür tərzinin formalaşmasına təsir göstərir. Russo vurğulayır ki, “iqlim xüsusiyyətləri ilə əlaqədar müstəbidlik isti, barbarlıq soyuq

ölkələr üçün, ən yaxşı idarəetmə isə onların arasında yer tutan vilayətlər üçün yararlıdır. Rusonun fikrincə, iqlim fərdlərin sosial fəaliyyətə münasibətini formalaşdırır. Onların yeməyə, dəbdəbəyə, paltara, davranış tərzinə münasibəti məskunlaşdıqları iqlim zolağının xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. İsti ölkələrdə insanlar az yeyirlər,.. lakin bu mötədillik onların geyimlərində hiss edilmir. Avropalılar çoxyeyən olsalarda, geyimdə daha mötədildirlər, çünki burada iqlim dəyişkəndir. Fransız alimləri Jan batist Düpon(1670-1742), Ten İppolit (1828-1893), Edmon Demolen (1852-1907), Elize Reklü (1830-1905), ingilis alimləri Henri Tomas Bokl(1821-1862), alman alimləri İmmanuel Kant (1724-1804), İohann Qotfrid Herder (1744-1803), Georq Vilhelm Fridrix Hegel (1770-1831), Aleksandr Fon Humbolt (1769-1859), Rus alimləri S. M. Solovyov, B. N. Çiçerin, A. P. Sapov coğrafi determinizm idyasına əsaslanaraq iqlim və təbii mühitin, yerli şəraitin, insanların, xalqların və ictimai tiplərin formalaşmasındakı tsirini öyrənmiş, ölkənin iqlim şəraitinin xalqların mədəni inkişafında əsas amil olduğunu yazaraq, coğrafi mövqenin mədəniyyətlərin və sivilizasiyaların inkişafında başlıca rol oynadığını bildirmişlər. Alman coğrafiyaşünası Karl Ritterin (1779-1859) fikrincə, hər bir insan, xalq, doğma təbiətinin, yaşadığı ərazinin övladıdır və onu əhatə edən təbii landşaft həmin insanın fiziki görünüşündə, xarakterində, milli və sosial davranışında, mədəniyyət və dilində, şüurunda mütləq şəkildə əks olunur. (17, s. 7..) Rus alimi Lev İliç Meçnikov (1838-1888) “Sivilizasiya və böyük çaylar. Müasir cəmiyyətlərin yaranmasının coğrafi mənzərəsi” adlı əsərində təbii-coğrafi amillərin insan həyatında və mədəniyyətlərin formalaşmasındakı rolundan bəhs etmişdir. “Meçnikov tarixi inkişafın əsasını hidrosferada görürdü. O, bəşər tarixini üç mərhələyə ayırırdı. Bu mərhələlərin sivilizasiyasının əsasını- Çay, dəniz, okean təşkil edir”. (5. s. 21.) Coğrafi deteminizm nəzəriyyəsinin“bəşər cəmiyyətinin inkişafında ətraf mühitin xüsusi rolunu göstərən “məkan amili” (insanların fəaliyyətinin siyasi, sosial, mənəvi-mədəni və iqtisadi sahəsini ümumi pan ideya əsasında- Şərq, Qərb, PanAsiyaçılıq, Panslavyanizm, Avropamərkəzçilik, panislamizm və. s. ilə birləşdirən çox ölçülü –hərbi, siyasi, iqtisadi, demoqrafik, sosiomədəni, informativ və s.) kommunikasiya məkanının coğrafi interpretasiyası) qanunu mədəniyyət və sivilizasiyanın tipologiyasını göstərən faktorlardan biri hesab edilir. ”(17. S. 138.) “İctimai inkişafda məkan amilinin rolunu A. Mehen göstərmişdir. Mehen “Dəniz qüdrətinin tarixə təsiri”adlı əsərində dövlətlərin və xalqların həyatında, inkişafında məkan amilinin rolunun şəxsiyyətin, insanların və xalqların rolundan az olmadığını sübut etməyə çalışmışdır. Onun fikrincə, təbii-

coğrafi şəraiti əlverişli olan (məkan amili) dövlətlər və xalqlar hansı xarakterdə olmasından, hansı idarəçiliyə malik olmasından asılı olmayaraq daha sürətlə inkişaf edir. O öz fikrini İngiltərənin XIX əsrdəki inkişafı ilə əsaslandırır və belə hesab edir ki, onun inkişafının əsasında “malik olduğu məkanın üstünlükləri” dayanmışdır (17. s. 138) Mədəniyyətlərin və sivilizasiyaların xarakterik xüsusiyyətlərinin təhlilində coğrafi Determinizm nəzəriyyəsinə əsaslanmaqla bir sıra elmi pradiqmalar yaradılmışdır. Bu Paradiqmalardan biri planetin coğrafi quruluşu və sivilizasiyaların tarixi tipologiyasında özünü büruzə verən “fundamental dualizm” qanunudur. “Klassik Qərb alimlərinin demək olar ki, hamısı –R. Çellen və A. Mehen, H. Makinder və K. Haushofer, Rus tədqiqatçılarından N. Y. Danilevski və V. P. Semyonov-Tyanşanski, P. N. Savitski və L. N. Qumilyov bu qanuna müraciət etmiş və hər biri onun təzahürlərini öz arqumentləri ilə əsaslandırmağa çalışmışlar.

Fundamental Dualizm-“Dəniz və Quru dualizmi” konsepsiyası Alman hüquqşünası Karl Şmitt (1888-1985) tərəfindən yaradılmışdır. Bu paradiqmaya əsasən, Şərq sivilizasiyasının (Asiya) məkan ikonoqrafiyasını(məkan ikonoqrafiyası anlayışına ərazilərin sosial mədəni, dini, milli və məişət cizgilərini özündə əks etdirən xarakteristika daxildir) Quru ünsürü, Qərb sivilizasiyasını (Avropa) isə Dəniz ünsürü müəyyən edir. Quru və Dəniz məkanının keyfiyyətli təşkili nəinki Şərqdə və Qərbdə səciyyəvi Sivilizasiyaların və dövlət quruluşlarının törəməsinə səbəb oldu, həm də xüsusi Dəniz və Quru geosiyasi strategiyalarının əsasını təşkil etdi. Belə ki, Yerin nizamı Qurunun dəyişməz coğrafi və relyef hərəkətsizliyini, dayanıqlığını və etibarlılığını əks etdirir. Dəniz nizamı isə su ünsürünün hərəkətliliyini, dəyişkənliyini və sabitsizliyini simvolizə edir. Dəniz və Qitə aləmlərinin qarşıdurması...məkan dualizminin əsasını təşkil edir. Beləliklə, bəşər cəmiyyətlərinin bütün tarixi iki stixiyadan- “Su”(“maye”, “axıcı”) və “quru” (“torpaq”) (“Möhkəm”, “Bərk”, “sabit”) stixiyalarından ibarətdir.

“Fundamental dualizm”ə görə, dövlətlər və xalqlar öz coğrafi ərazi xarakteristikasına görə iki qrupa –Quru (“tellurokratiya”-yunanca “torpaq vasitəsilə hökmranlıq” və ya “qurunun qüdrəti” deməkdir) və Dənizə (“talassokratiya”-yunanca “dəniz vasitəsilə hökmranlıq” və ya “dəniz qüdrəti” deməkdir. Hərbi dəniz və ticarət donanmasına malik dövlətlərin dəniz qüdrəti) bölünür və bəşəriyyətin bütün inkişafı dövründə bu iki qrup arasında qarşıdurma və mübarizə getmişdir. Fundamental dualizm nəzəriyyəsinə görə Quru dövlətləri qrupuna daxil olan Sparta dövləti, Roma imperiyası ilə Dəniz qrupuna daxil olan qədim Afina, Karfagen arasında o dövrdə başlanan geosiyasi məkan və sərvət uğrunda mübarizə müasir

dövrə Avropanın, Qərbin dəniz dövlətləri ilə Avrasiyanın quru ölkələri arasında (Rusiya, İran-Y. M.) davam etməkdədir və gələcəkdə də davam edəcəkdir. (17. s. 136.) Talassokratiya tarixən Qərblə və Atlantik okeanı ilə, Tellurokratiya isə Şərqlə, Avrasiya qitəsi ilə bağlıdır. Quru və Dəniz qüdrətləri(imperiya)ları ənənəvi Şərq-Qərb sivilizasiyalarını təmsil edir. Sivilizasiya təmsilçiləri olan İmperiya)lar ya Talssokratik yada Tellurokratik olur. Talassokratiyanın metropoliyaları və müstəmləkələri olur. Lakin bu müstəmləkələr Qurunun bir məkanında cəmləşmədiyi üçün ərazi baxımından yekcins və kəsintisiz olmur, bu isə ərazi inkişafında fasiləlik yaradır. Beləliklə onun inkişaf tsiklləri fasiləli, kəsintili olur. Tellurokratiyanın (quru qüdrətinin) paytaxtı, əyaltları, sabit dəyərləri və kəsintisiz əraziləri olur. Bu isə davamlı inkişaf tsiklləri ilə müşayiət olunmaq imkanı yaradır. Klassik geosiyasətin banilərindən olan A. Mehen və H. Makinderin fikirlərinə görə, Quru və Dəniz qüvvələri arasındakı barışmaz mübarizənin səbəbi, iki elementin- duru-axıcı (Dəniz) və bərk-daimi (Quru) mədəni-tarixi sivilizasiyaların iki fərqli tipi-demokratiya (yun. demokratia, hərfi mənası-xalq hakimiyyəti; demos-xalq, kratos-hakimiyyət. dövlətin idarə edilməsi forması. birbaşa xalq hakimiyyəti(birbaşa demokratiya) və ya xalq tərəfindən, yaxud xalqın müəyyən bir hissəsi tərəfindən seçilən nümayəndələr vasitəsilə (nümayəndəli demokratiya) həyata keçirilir)-və ideokratiya (yunanca “ideyaların və idealların hakimiyyəti”-Rus alimləri N. Trubetskoy, P. Savitski tərəfindən təklif edilmiş bu termin materiyanın hakimiyyətinə, bazar sisteminə, “ticarət quruluşu”na qarşı qoyulur. İdeokratiya şəraitində cəmiyyətdə iyerarxiya və əməyin stimullaşdırılması qeyri-iqtisadi prinsiplərə əsaslanır. İdeokratiyada İdeologiyalar, min illərlə formalaşmış sosiomədəni ənənə və mentalitet hakim olur.) (17, s. 502) arasında gedən daimi barışmaz düşmənçiliklə bağlıdır.

Fundamental dualizm nəzəriyyəsinə əsasən, Quru gücləri hərbi-avtoritar və ideokratik sivilizasiya daşıyıcısına, dəniz ölkələri birliyi isə ticarət sivilizasiyasına və demokratiyaya aid edilir. Quru –ideokratik sivilizasiya (tellurokratiya) özünün dəqiq hədudu və sabit məkanı, əhalisinin mühavizəkar düşüncəsi və oturaq həyat tərz, ciddi ictimai davranış normaları və nizam-intizamlı cəmiyyət həyatı ilə seçilir. Dəniz (Qərb-Y. M.) və Quru (Şərq-Y. M.) dualizmi onu təşkil edən qütblərin bir-birinə düşmən, alternativ olması keyfiyyətlərinə malikdir. “Müasir dövrün geosiyasətçilərindən Frensis Fukuyama dəniz-quru qarşıdurmasını Şərq-Qərb sivilizasiyalarının təzahürü kimi görmüşdür. (5. s. 28).

“Tellurokratiya”, “quru qüdrəti” məkanın sabitliyi, onun keyfiyyət oriyentasiya və xarakteristikalarının davamlı olması ilə əlaqədardır. O, sivilizasiya səviyyəsində

oturaqlıqda, mühavizəkarlıqda, iri insan birliklərinin –qəbilələrin, tayfaların, xalqların, dövlətlərin, imperiyaların tabe olduğu ciddi hüquqi normativlərdə təcəssüm olunur. Qurunun möhkəmliyi mədəni baxımdan əxlaqın qətiyyətində və sosial ənənələrin davamlılığında təcəssüm olunur. Quru ərəzidə yaşayan (xüsusən oturaq həyat tərzini keçirən) xalqlar üçün fərdiyyətçilik, sahibkarlıq ruhu kimi keyfiyyətlərlə müqayisədə kollektivizm və iyerarxiya daha səciyyəvidir. (17, s. 21). Quru -həmişə davamlı və möhkəm hesab olunur. Bu möhkəmlik həm qanunlara əməl etməkdə, adət ənənələrdə, ictimai təfəkkürdə özünü göstərir və həm də nəsildən nəsilə ötürülür. Quruda yaşayan xalqlar, etnik qruplar oturaq həyat tərzinə malikdir, fərdiyyətçilikdən uzaqdır, kollektiv davranış normalarına əməl etməyə meyllidir. Quruda ciddi idarəçilik və davranış iyerarxiyası mövcuddur. (17, s. 137). Coğrafi mövqeyindən dolayı Tellurokratik sivilizasiyanın təmsilçiləri olan İslam öncəsi Azərbaycan dövlətləri -Şumer, Aratta, Elam, Manna, Albaniya, Atropatena, Midiya, Parfiya etnososio- mədəni ənənələrini davam etdirən müasir Azərbaycan Respublikası İdeokratik dəyərlərin təmsilçisi statusunda çıxış etməkdədir.

“Dəniz gücü və ya “talassokratiya”, ...sivilizasiyanın tam əks tipinə aiddir. Ticarət sivilizasiyası adlandırılan bu qrup daha çox dinamik və texniki tərəqqiyə meyllidir, fərdi sahibkarlığa üstünlük verir. Bu cəmiyyətdə fərdin və ya qrupun əsas keyfiyyətlərini Dəniz müəyyənləşdirir. Təşəbbüskarlıq və qeyri standart qərarlara qadir olan fərd böyük dəyər ifadə edir. Belə sivilizasiyada mənəvi və hüquqi normalar, prinsiplər və qanunlar nisbətən tez meydana gəlir. O, quru sivilizasiyasına nisbətən daha aktiv inkişaf edə bilər, mənəvi və mədəni dəyərlərini asanlıqla dəyişir, irəliyə, yeni kəşflərə, macəralara doğru öz cəhdini getdikcə artırır. (17, s. 137). “Talassokratiya”, “dəniz qüdrəti” fərqli dəyərlərə əsaslanan sivilizasiya tipi kimi qəbul edilir. Dinamik, mütəhərrik, texniki inkişafa meyl edən bu tipin prioritetləri köçəri həyat tərzini (xüsusən dənizçilik), ticarət, fərdi sahibkarlıq ruhudur. Fərd kollektivin ən mütəhərrik hissəsi kimi ən yüksək dəyər kəsb edir, bu halda etik və hüquqi normalar arasında hədlər silinir, onlar nisbi və dəyişkən olur. Sivilizasiyanın bu tipi sürətlə inkişaf edir, fəal təkamül prosesi keçir, zahiri mədəni əlamətlərini asanlıqla dəyişir, yalnız ümumi daxili identikliyi qoruyub saxlayır. (17, s. 220) H. Makinderin təsəvvüründə Tellurokratiya və talassokratiyanın Planetar dualığı əbədi, dəyişməz bir qanundur.

Bəşər tarixinin çox hissəsi hər iki oriyentasiyanın məhdud miqyası daxilində “tellurokratiya”nın qlobal hökmranlığı şəraitində cərəyan etmişdir. (17, s. 137). Bizə görə, Tellurokratiyanın təmsilçiləri- Azərbaycanın gah mərkəz, gah da əyalət bölgəsi

kimi rol oynadığı Şumer-Elam, Midiya, Əhəməni, Parfiya, Sasanlı, İslam Xilafəti içərisində-Səlcuqilər, Teymur və Çingizxan, Səfəvi və Osmanlı imperiyalarının yaratdıqları İdeoqrafik dəyər simvolları Şərq sivilizasiyasının əsaslarını və tipik xarakterini yaratmışdır və bu, “Torpaq” (quru) elementi sivilizasiyaların bütün ansamblı üzərində hələ də XXI əsrdə də üstünlük təşkil etmək iddiasındadır. Hal hazırda bu proses yenədə davam etməkdədir. Dəniz gücünü ABŞ, Qərbi Avropa, Quru Gücünü Rusiya və İran təmsil etməkdədir və Azərbaycan XXI əsrdə çox saylı qlobal enerji layihələri ilə Dəniz (Avropa) və quru (Asiya) gücünün integrasiyasına çalışmaqdadır. “Tellurokratiya” zonası Şimal-Şərqi Avrasiyanın ucsuz-bucaqsız qitədaxili ərazisi ilə (bütövlükdə çar Rusiyasının və keçmiş SSRİ-nin ərazisi ilə) eyniləşdirilir. Azərbaycan Tellurokratiyanın mərkəzində qalaraq onun bütün xüsusiyyətlərini mədəniyyət və sivilizasiya tipində əks etdirir. “Talassokratiya” Avrasiya materikinə sahil zonaları, Aralıq dənizi arealı, Atlantik okeanı və Avrasiyanı cənubdan və qərbdən əhatə edən ərazi mənasında qəbul edilir.

Beləliklə dünya xəritəsi mədəniyyətlərin və sivilizasiyaların tipologiyasının formalaşmasında və müəyyənləşməsində əsas təyinedici faktor rolunu oynayan coğrafi məkan (ərazi) amili əsasında siyasi baxımdan qütbləşir və ya qruplaşır (17. s. 137) Bu zaman Quru məkanın mərkəzi- Hartlənd (Yerin Mərkəzi), Dəniz və okean sahil zonaları –Rimlənd (Sahil zolağı) adlandırılır.

Qruplaşma zamanı “1. Qitədaxili məkanlar “qeyri-mütəhərrik” platformaya, “Hartlənd”ə (“Yerin mərkəzi”nə), “tellurokratik” sivilizasiyaya xas olan mahiyyətini qoruyub saxlayan “tarixin coğrafi oxu” na çevrilir. 2. “Daxili və ya kontinental aypara”, “sahil zonası”, “Rimlənd” intensiv mədəni inkişaf məkanıdır. Burada “talassokratiya” cizgiləri aşkar görünür, hərçənd, çoxsaylı “tellurokratik” meyillər bu cizgiləri tarazlaşdırır.

Şərq-Qərb Sivilizasiya dəyərləri əsasında formalaşan Avropa-Asiya dövlətlərinin siyasi coğrafiyalarının şəkillənməsinə Tellurokratiya və Talassokratiya dualizmi tarix boyu öz təsirini göstərmişdir. Bu Dualizm içində HARTLƏND-i təmsil edən Azərbaycanın geosiyasi mənsubiyyəti və mövqeyi geosiyasi nəzəriyyələrdə dəqiq müəyyənləşdirilmişdir. Məsələn, H. Makinderin 1904-cü ildə yaratdığı konsepsiyaya görə Azərbaycanın yerləşdiyi ərazi “tarixin coğrafi oxu” adlanan mərkəzin geosiyasi məkanına aiddir. Makinderin Hartlənd adlandırdığı “Şərqi Avropadan tutmuş Çinə qədər uzanan Avrasiyanın mərkəzi torpağı” adlandırdığı bu geniş ərazinin tam ortası Azərbaycandır. H. Makinderdən sonra bütün geosiyasətçi nəzəriyyəçilər dünyanın geosiyasi bölgüsünü təsvir edərkən

Azərbaycanı “Hartlənd”ə daxil etmişlər. Geostateji cəhətdən Hartləndin mərkəzində “tarixin coğrafi oxu” mövqeyində yerləşən Azərbaycanın - Şimalla Cənubun, Şərqlə Qərbin, yəni müxtəlif geosiyasi qütblərin, sivilizasiyaların və dinlərin qovuşduğu, regional və qlobal maraqların üst-üstə düşüyü məkan kimi fəvqəladə əhəmiyyəti ilə şərtlənir. Bütün bunlar ölkəni unikallığı ilə fərqləndirir və dünyanın təhlükəsizlik arxitekturasının formalaşmasında Azərbaycanın səmərəli iştirakını vacib edir. (18, S. 240). Qədim Şərq Şumer, Aratta, Elam mədəniyyətinin etnososiomədəni varisi olan Azərbaycan coğrafiyi mövqeyinə görə- Planetin məhvər regionu, yerin mərkəzi, tarixin coğrafi oxu(Hartlənd) olması etibarlı ilə İslamdan öncə Şərq tarixi tipoloji sivilizasiyasının (Tellurokratiya) təmsilçisi Parfiya, Sasanlı imperiyaları ilə Qərb tarixi tipoloji sivilizasiyasını(Talassokratiya) təmsil edən Roma, Bizans imperiyaları arasındakı sivilizasion qarşıdurmaların, İslamdan sonra isə İslam və Xristianlıq dini ənənələri üzərində bərqərar olan Şərq-qərb sivilizasiya tipləri arasındakı qarşıdurmaların mərkəzi bölgəsi olaraq hər iki sivilizasiya dəyərlərindən bəhrələnməklə bərabər, tarix boyu sosiomədəni, sosial-siyasi inkişaf xüsusiyyətləri ilə Şərq sivilizasiyasının, “Tellurokratiyanın tərkib hissəsi və təmsilçisi kimi bərqərar olmuşdur.

Hartlənd - Azərbaycanın da daxil olduğu Böyük Avrasiya kontinenti-Şərq ilə Qərb arasında nəhəng təbii kommunikasiya dəhlizi rolu oynayır. Şərq-Qərb arası dəhlizin-Hartləndin ucqarları boyunca Aralıq dənizi sahillərini, Avrasiya və Afroasiya çöllərinin təbii etnik sərhədlərini birləşdirmiş dünya imperiyaları Midiya, Əhəməni, Roma, Osmanlı, Monqol-Tatar, Rusiya, Ərəb Xilafəti imperiyaları və sivilizasiyaları yaranmış, mədəniyyətlərin çatışmaları, qarşılıqlı təsirləri və bir-birlərini zənginləşdirməsi baş vermiş, superetnosların düşmənçilik və sülh sərhədlərində əbədi mədəni dialoq axtarırları getmişdir. Tarix boyu, Böyük Avrasiya çölü (Hartlənd) kontinentin əsas kommunikasiya oxu olaraq qalmışdır. Kontinental ox ətrafında bərqərar olmuş Şərq-Qərb Sivilizasiyaları “tarix boyu bir-birini müntəzəm surətdə əvəz etmişdir. Elmin, mədəniyyətin, ilk insani dəyərlərin beşiyi olmuş. Şərq b. e. ə. I minilliyin birinci yarısında öz əvvəlki inkişaf tempini və öncül mövqeyini tədricən itirmiş, Qədim Şərq sivilizasiyasından bəhrələnən Antik sivilizasiya təmsilçisi Qədim Yunanıstan elm və mədəniyyətin inkişafı sahəsində irəli çıxmışdır. Roma imperiyasının süqutu ilə bəşər tarixində misilsiz rol oynamış antik elm və mədəniyyət də süquta uğramışdır...Antik sivilizasiyadan sonra bəşər tarixində yeni elmi mədəni yüksəliş erası VII əsrdən sonra İslamın yaranması ilə başlamış, elm və mədəniyyətin inkişaf mərkəzi yenidən şərqə köçmüşdür. İslam

sivilizasiyası antik mədəniyyəti qoruyaraq onu inkişaf etdirmiş, Qərbə ötürülməsində vasitəçi olmaqla Qərb intibahı üçün şərait yaratmışdır. XV- XVI əsrlərdə (Orta əsr İslam intibahının sərvətlərindən qidalanmaqla–Y. M) əvvəlcə Renessans və daha sonra yeni iqtisadi münasibətlərə -kapitalizm cəmiyyətinə keçidin əsasının qoyulması ilə yenidən dirçələn Qərb sivilizasiyası öncül mövqeyə keçmişdir”. (22, s152-153.) Beləliklə də Hartləndin (Azərbaycanın–Y. M) komplementant rolu oynadığı “Şərq-Qərb sivilizasiyaları bəşəriyyətin mənəvi tərəqqisini idarə etmiş, mənəvi tərəqqinin hərəkətverici qüvvələri olan dünya dinləri və insan hüquqları sivilizasiyaların sərhədlərində yaranmışdır. Qarışıq dövrlərdə Hartlənd ətrafındakı sivilizasiyaların sərhədlərində peyğəmbərlər yaranmış, təfəkkür inkişaf etmiş, mənəvi dirçəliş baş vermişdir. (17, s. 489.) Azərbaycanın təmsil etdiyi Hartləndin tarixi funksiyası sivilizasiyalararası komplementarlıq (tamamlama) rolu oynamaq olmuşdur. Qeyd edək ki, Tarixi komplementarlıq (tamamlama) rolunu həm də Hartlənddən keçən İpək yolu oynamışdır. Bərpa edilməsində Azərbaycanın fəal rol oynadığı müasir İpək Yolu qədim və orta çağlarda olduğu kimi, mədəniyyətlər arasındakı dialoq, ölkələr və xalqlar arasındakı əməkdaşlıq, hüsur və rifah gətirərək, bölgədəki istehsalın və iqtisadi inkişafın qalxmasına və qlobal iqtisadiyyatla integrasiya olunmasına səbəb olacaqdır. (1, s10) Qədim İpək Yolu keçmişdən başlasa da, gələcək inkişafa istiqamətlənib, Azərbaycanın gələcək perspektivlərini müəyyən edir.

Hatləndi-Yerin coğrafi Oxunu təmsil edən Azərbaycan mədəniyyəti Sivilizasiyalar arasındakı mədəni sintez prosesindən doğulmuşdur. Qeyd edək ki, tarixdə olduğu kimi, indi də Azərbaycanın da daxil olduğu “Böyük Avrasiya çölü kontinentin əsas kommunikasiya oxu olaraq qalır, Qərb ilə Şərq arasında intensiv maddi, mədəni və informasiya mübadiləsi bu ox boyunca baş verir. Qərbi Avropada və Sakit Okean regionunda iqtisadi və texnoloji inkişafın qütbləri arasında gələcək nəqliyyat kommunikasiyaları buradan keçəcəkdir.” (17, s. 489). Avrasiya çölü ərazisində sivilizasiyalar arasında mədəni dialoqun və sərbəst ticarətin tarixi kommunikasiya qovşaqları (TRASEKA, NABUKO, Bk1-Tbilisi-Ceyhan neft kəməri–Y. M) yerləşir”. Bütün tarixi dövrlərdə olduğu kimi, müasir dövrümüzdə də Hartlənd (Azərbaycan) “iqtisadi tranzit və sivilizasiyalararası dialoqun translyatoru funksiyalarını yerinə yetirəcəkdir”. (17, s. 489)

Azərbaycan tarixi Azərbaycan siyasi coğrafiyasının Qara Dəniz-Xəzər-Bəsrə körfəzi arasındakı ərazilərdə böyüyüb kiçilmə tarixidir. Azərbaycan mədəniyyət arealı isə Aralıq dənizi-Xəzər-Qara dəniz-Bəsrə körfəzi arasındakı ərazilər olmuşdur. Aralıq dənizi-Xəzər-Qara dəniz-Bəsrə körfəzi arasındakı ərazilərdə doğulmuş Antik Fəlsəfə, İslam,

zərdüştlük, xristianlıq, hinduizm və iudaizm ideyaları Azərbaycan sosio-mədəni ənənələrində, dini-fəlsəfi dünyagörüşlərində sinkretik şəkildə əks olunmuşdur. Yaxın və Orta Şərqdə baş verən bütün dini-fəlsəfi, sosial-mədəni proseslər Azərbaycan sosial həyatının və mədəniyyətinin şəkillənməsində öz təsirini hiss etdirmişdir.

Asiya, Avropa və Afrika qitələrinin və mədəniyyətlərinin kəsişmə və bir-birinə bağlanma nöqtəsi olan orta şərqin mərkəzində Qara dəniz-Xəzər-Bəsrə körfəzi arasında yerləşən Azərbaycan tarix boyu həm qədim Şərq ölkələri və mədəniyyətləri içində, həm də bütövlükdə Ümumdünya mədəniyyətinin qurulması və inkişafı prosesində fəallıq faktoru kimi çıxış etmişdir.

Hər bir mədəniyyətin formalaşmasında rol oynayan əsas ünsürlərdən biri məkan anlayışının olmasıdır. Məkan ikonoqrafiyası anlayışına ərazilərin sosial-mədəni, dini, milli və məişət cizgilərini özündə əks etdirən xarakteristika daxildir. Mədəniyyətlər varlıq –elm-dəyər düşüncə parametrlərini bir məkana əks etdirdiklərini və o məkanı bu parametrlər əsasında şəkilləndirdikləri ölçüdə formalaşır və bir mərkəz xüsusiyyəti qazanır...Hər bir mədəniyyət öz yarandığı məkana mərkəz mənası yükləyir. Mədəniyyət və dünyagörüş parametrlərinin məkanda əks etdirilməsi, o məkanla etnos-millət ünsürünün bütünləşməsi mədəniyyətlərin xarakterini müəyyənləşdirən faktordur. Tarix boyu Azərbaycan mədəniyyətlərarası əlaqələr prosesində özünəməxsus bir mövqeyə sahib olmuşdur. Asiya-Avropa qitələrinin optimal mərkəzində(Hartlənd) yer alan Azərbaycan insanlıq tarixinin qədim mədəniyyət mərkəzlərinin həm mirasçısı, həm də qonşu hövzə mədəniyyətləri arası əlaqələrin qurulmasında bir mərkəz mədəniyyət hövzəsi rolu oynamaqdadır. Turan, İran, Sami, Ellin mədəniyyətlərinin geokültür mərkəzləri və coğrafiyaları olan Mesapotomiya, Türkünistan(Mərkəzi Asiya), İran, Anadolu bölgələrini bir coğrafi və mədəni bağ kimi bir birinə bağlayan Azərbaycan həm də Misir, İran, Hind, Çin, Türkiyə mədəniyyətlərinin formalaşdığı geokültürəl xətt üzərində yerləşən məkan kimi, bu mədəniyyətlərlə qarşılıqlı alış-veriş sisteminə daxil olmuşdur. Qədim mədəniyyət xəzinələrinin varisi olan Azərbaycan ənənəvi Şərq-İslam mədəniyyəti ilə Yunan-Roma mədəniyyət ənənələri üzərində yüksəlmiş Qərbin Modernləşmə prosesinin universal ideyalarını sintezləşdirməklə “mədəniyyət baxımından şərq-qərb, ənənəvi-çağdaş, qədim-modern, iqtisadi-siyasi mənada şimal-cənub qarşıdurmalarını öz mədəniyyətində əks etdirən və geniş şəkildə yaşayan ölkələrdən biridir. Azərbaycan mədəniyyət baxımından şərqin düşüncə hikməti ilə qərbin rəsonal və praqmatik düşüncə ənənəsini, şimalın iqtisadi yüksəlişi ilə

cənubun iqtisadi ədalət axtarışını birlikdə içsəlləşdirərək mədəniyyətində əks etdirmə və tarix sahəsinə daşıma qabiliyyətinə malik olan bir ölkədir. Azərbaycan mədəniyyəti özünün 7000 illik tarixi inkişaf prosesində Ön Asiya (Anadolu və İkiçayarası), Qafqaz, Orta Şərq (İran) coğrafiyalarında mövcud olan mədəniyyətlərlə qarşılıqlı əlaqə şəklində inkişaf edərək, bu mədəniyyət hövzələrində yaradılmış maddi-mənəvi dəyərləri öz dünyagürlürləri ilə çox müvəffəqiyyətlə uyumlaşdıraraq eklektik, bütünləşdirici bir mədəniyyət tipi formalaşdırmışlar.

Azərbaycan coğrafiyası etno-kültürəl vahid kimi e. ə. IV əsrdən etibarən formalaşmağa başlamışdır. (11, S. 22.) Bu dövrə qədər isə e. ə. IV minillikdən birinci minilliyin yarısına qədərki dövrdə Azərbaycan İkiçayarası, Quzey-qərbi İran, Xorasan (Türküstan) Şərqi Anadolu, Ön Qafqaz bölgələrini bir-birinə bağlayan etno-sosio-kültürəl körpü və coğrafiya olmuş, bu bölgədəki xalqlar və mədəniyyətlərlə vahid genezis birliyinə, etno-sosio- kultürəl bütövlüyə malik olmuşdur. (12. . s. 116.) Orta Şərqi mərkəz bölgəsi olan Azərbaycan tarix boyu burda qurulmuş mədəniyyətlərin və imperatorluqların mirasçısı və böyük mədəniyyət hövzəsi olaraq tarixi bir ağırlığa malikdir. Türküstan, Anadolu və Orta Şərq regionları arasında yerləşən Azərbaycan Türk kimliyi ilə Avrasiyanın cənub qurşağında Çindən Sibirə qədər olan böyük Turan coğrafiyasının bir parçası və tərkib hissəsi olmaqla türk dünyasına nüfuz edə bilir. Azərbaycan Sibirdən Altaylara qədər “böyük Avrasiya çölü”nü özünün mədəni təsir dairəsinə çevirmək avantajına malikdir. Azərbaycan Şərq (Türküstan), Qərb (Anadolu) türklüyü arasında coğrafi, etnik, kultürəl körpü və bağ kimi Türk dünyasının gələcəyini bəhlrləyən statusa malikdir. Coğrafi mövqeyinə görə Qara dəniz- Xəzər- Bəsrə körfəzi arası ərazidə yerləşərək Orta Şərqi mərkəz bölgəsi olan Azərbaycan müsəlman ölkə kimi islam kimliyi ilə Asiya və Quzey Afrika islam ölkələri ilə, bütün Orta şərq müsəlman toplumları ilə dini və kultürəl bütönlüyə malikdir və islam sivilizasiyasının bir parçası kimi islam dünyasının gələcəyinin quruluşlanmasında aktiv rol oynamaq potensialını qazandıran zəminə, tarixi islam mədəniyyətinə malikdir. Ön Qafqaz ölkəsi kimi Azərbaycan ərazisi və əhalisinin böyüklüyü baxımından Qafqazın ən güclü ölkəsidir və Qafqazda yaşayan xalqlar və kiçik etnik qruplarla coğrafi, tarixi, kultürəl, dini birliyə və Qafqaz kimliyinə malikdir. Bu baxımdan Azərbaycan bir Qafqaz ölkəsi kimi Qafqazın iqtisadi və kultür coğrafiyasının gələcəyini müəyyənləşdirən mərkəz ölkə olma potensialına malikdir. Şərq-Qərb sivilizasiyalarının qovşağında yerləşdiyi üçün mədəniyyətinin təməlində Şərq-Qərb mədəni dəyərlərinin sintezini yarada bilmiş Azərbaycan coğrafi mövqeyi və mədəniyyəti ilə həm Şərqə, həm Qərbə nüfuz edə

bilən mərkəz ölkə kimi böyük avantajlara malikdir. Bu baxımdan Azərbaycan məkan və mədəniyyət baxımından bir Avrasiya ölkəsidir. Avropa modernizm dəyərlərini (Demokratiya, insan haqları, respublika, sientizm, sekulyarizm) mənimsəyərək islam mədəniyyəti ilə sintezləşdirməklə özünəməxsus heterodoks islam mədəniyyəti yarada bilən Azərbaycan Şərqə də Qərbə də açıq ölkə olmaqla Şərq-Qərb arasında dialoq, harmoniya, Əməkdaşlıq yarada bilmə imkanına sahibdir Bu baxımdan Azərbaycan, kültür coğrafiyası kimi şəkillənən Şərqlə-Qərb arasındakı mədəni sərhədləri ayıran yox, bütünləşdirən xüsusiyyətə malikdir. Azərbaycan mədəniyyəti qapalı deyil açıq, ayırıcı deyil bütünləşdirici, uzlaşdırıcı mədəni-tarixi tipdir.

Şərq mədəniyyəti içərisində özünəməxsus mədəni-tarixi tip olan Azərbaycan mədəniyyəti daha çox Yaxın və Orta Şərq mədəniyyəti ilə qarşılıqlı əlaqədə formalaşmışdır. Asiya, Avropa və Afrika qitələrinin və mədəniyyətlərinin kəsişmə və bir-birinə bağlanma nöqtəsi və İslam sivilizasiyasının coğrafi və mədəni bölgəsi olan orta şərq, tarixən ipək yollarının kəsişdiyi nöqtə, yəhudilik, xristianlıq və islamin doğulduğu yer olmaq etibarı ilə müqəddəs torpaqlar adlandırılmaqdadır. Dinlərin və mədəniyyətlərin qarşılaşdığı, sintez olunduğu orta şərq bölgəsinin yer aldığı Avrasiya qitəsinin mərkəzi ölkəsi İran, Türkiyə və Azərbaycandır. Tarix boyu bu ölkələrin mədəniyyətləri ilə qarşılıqlı əlaqədə inkişaf etmiş Azərbaycan XXI yüzildə orta şərqdə mədəniyyətlərin dialoqu layihələrində fəal iştirak etməklə bu bölgədəki proseslərdə və yenidən qurulma lahiyələrində öz milli mənafeləri baxımından yararlanma istiqamətində fəaliyyət göstərməkdədir. Bütün bu faktorları nəzərə alaraq XXI yüzil Azərbaycanın mədəni təsir dairəsini və qarşılıqlı mədəni əməkdaşlığını Qafqaz, Yaxın və Orta Şərq, Turan, bütünlükdə isə Avro-Asiya məkanlarında genişləndirmək zəruridir.

Azərbaycan Qara Dənizlə genişləyərək Qafqaz- Anadolu, Rusiya və Ukraynaya, Xəzər Dənizi vasitəsilə Türkünstan və İrana, Rusiyanın Volqa-Ural türk bölgələrinə, Bəsrə gölü vasitəsilə Hörmüz boğazı- Ümman Dənizinə çıxış əldə etməklə Hind Okeanına çıxma bilmə imkanına malikdir. Bu avantajdan istifadə etməklə Ərəb yarımadasına və Hindistan yarımadasına nüfuz etmə imkanına malikdir. Bu geostrateji mövqeyindən irəli gələn avantajlarını yaxşı dəyərləndirməklə genişlənmə potensialını yaratmalıdır.

Qeyd etməliyə ki, bir sivilizasiyanın təsir zonası prinsipi “Böyük Məkan” adı almışdır. (17, s. 74). Azərbaycanın təsir dairəsi tarix boyu Qafqaz, Yaxın və Orta Şərq, Turan, İslam coğrafiyaları olmuş, hazırda XXI yüzildə bütün Avrasiya coğrafiyası

boyu genişlənməklə bu coğrafiyaları türk mədəniyyətinin yayılmasının “böyük Məkanına” çevirmə potensialına malikdir. Azərbaycan özünün coğrafi mövqeyindən, dünya miqyaslı coğrafi –strateji əhəmiyyətə malik olan təbii ehtiyatlarından və potensialından istifadə edərək, İpək Yolunun Bərpası, Avropa-Qafqaz-Asiya nəqliyyat Dəhlizinin yaradılması, Xəzər hövzəsinin karbohidrogen ehtiyatlarının işlənməsi və dünya bazarlarına çıxarılması layihələrini səmərəli həyata keçirir. (8, S. 24.) Şərq-Qərb və Şimal-Cənub nəqliyyat və enerji dəhlizi üzərində böyük ticarət yollarının kəsişməsində yerləşməklə, zəngin təbii ehtiyatlara malik Azərbaycan hazırda region və dünya dövlətləri ilə geniş siyasi, iqtisadi mədəni və digər əlaqələr qurur, bir çox beynəlxalq iqtisadi enerji və nəqliyyat-kommunikasiya layihələrinin əsas iştirakçılardan və təşəbbüskarlarından biridir. Əsrin müqaviləsi olan Bakı- Tbilisi –Ceyhan neft kəməri, Azərbaycan qazını avropa bazarına nəql edən Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz xətti, Bakı-Tbilisi-Qars dəmiryolu xətti regional və beynəlxalq əməkdaşlığın parlaq nümunələridir. Azərbaycan Avropanın enerji təhlükəsizliyi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən Nabukko layihəsinə önəm verir. İldə 26-32 milyard kubmetr qaz ötürəcək Nabukko boru kəməri ilə, Azərbaycan, Qazaxıstan, Türkmənistan qazı Avropa bazarlarına ixrac olunacaq. Nabukko boru kəmərinin ötürülməsində tranzit ölkə rolunu oynayan Türkiyə, Bolqarıstan, Rumıniya, Macarıstan, Avstriya ölkələri ilə Azərbaycan arasında enerji əməkdaşlığı və təhlükəsizliyi sahəsindəki əməkdaşlıq Azərbaycanın beynəlxalq mövqeyinin artmasına xidmət etməkdədir. (18, S. 267-268.) Azərbaycan Böyük İpək yolunun bərpası ilə bağlı Şərq-Qərb, Şimal-Cənub kommunikasiya layihələrinin həyata keçirilməsində vacib rol oynayır. Bu məqsədlə 1998-ci ilin sentyabrında Bakı şəhərində keçirilmiş Böyük ipək yolunun bərpası üzrə beynəlxalq konfransda Avropa-Qafqaz-Asiya dəhlizinin inkişafı üzrə çoxtərəfli saziş imzalanmışdır. Azərbaycanın bir çox əhəmiyyətli enerji, nəqliyyat- kommunikasiya və tranzit yükdaşıma –Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas neft və bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz kəmərləri, Avropa-Qafqaz-Asiya nəqliyyat-kommunikasiya dəhlizi(TRASEKA və Böyük İpək Yolu), Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu layihələrində iştirakı onun regionda və dünyada geoqitisadi əhəmiyyətini artırmışdır. Mərkəzində Azərbaycanın dayandığı TRASEKA layihəsinin Hindistandan və Çindən başlayaraq Portuqaliya və İspaniyaya qədər böyük bir coğrafi ərazidə yerləşən Avropa və Asiya dövlətlərini, Cənub şərq Asiyadan Avropa İttifaqına qədər nəhəng iqtisadi güc mərkəzlərini əhatə etməsi və ən əlverişli marşrutla birləşdirməsi regional və qlobal təhlükəsizliyin təmin olunmasında böyük töhfə olmuşdur. Qara dəniz və Xəzər dənizi regionunun dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya olunmasını təmin etmişdir. Avropa ölkələri ilə münasibətlərin inkişafında

Tarixi İpək yolunun bərpasını nəzərdə tutan TRASEKA proqramının həyata keçirilməsi mühüm rol oynayır. Bu nəhəng nəqliyyat dəhlizinin mərkəzində yerləşən Azərbaycan Şərqlə-Qərbin qovuşmasında mühüm rol oynayır. Qərb və Şərq mədəniyyətlərini birləşdirən körpü kimi Azərbaycan sivilizasiyalar arasındakı dialoqda fəal iştirak edərək bu məsələyə öz töhfəsini verir. Azərbaycan siyasi, sosial-mədəni baxımdan nüfuzlu beynəlxalq təşkilatlara integrasiya olmaq xətti yürüdür. Hazırda dünyada dörd mindən çox beynəlxalq və regional təşkilat mövcuddur ki, bunlardan 300- dən çoxu hökumətlərarası təşkilatlardır. Azərbaycan Birləşmiş Millətlər Təşkilatı(BMT), Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatı(ATƏT), Avropa Şurası (AŞ), Müstəqil Dövlətlər Birliyi (MDB), GUÖAM (Gürcüstan, Ukrayna, Özbəkistan, Azərbaycan, Moldova), İKT (İslam Konfransı Təşkilatı), Qara Dəniz İqtisadi Təşkilatı (QDİT), Parlamentlərarası İttifaq (PI), İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı (İƏT) kimi beynəlxalq təşkilatların üzvü olmaqla bərabər, Avropa Birliyi, NATO, Beynəlxalq Valyuta Fondu, Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı və digər təşkilatlarla fəal əməkdaşlıq edir. (8, S. 24). “Maddi və Mənəvi sərvətlərinin qüdrəti, geopolitik mövqeyi ilə Şərqdən-Qərbə qədər uzanan yolları bir-birinə qovuşdurmaqla Asya-Avropa integrasiya prosesində körpü rolu oynayaraq, Şimal-Cənub daşımaçılıq koridorunda Cənubun Şimala açılan qapısı olaraq, özünün hidrokarbon qaynaqları ilə Xəzər, Ağdəniz, Qaradəniz, Baltik dənizləri regionlarını bir-birinə qovuşdurmaqla, siyasi, iqtisadi potensialı ilə ...Cənubi Qafqazın Avropa Atlantik məkanına integrasiya olunmasına nail olmaqla Azərbaycan, (19, s. 355) Yerləşmə Mərkəzi kimi Asiya-Avropa, Şərq -Qərb sivilizasiyalarını sintezləşdirməklə planetar Vəhdətə nail olmaq missiyasını yerinə yetirməkdədir.

ƏDƏBİYYAT

1. Ahmet Vecdi CAN. Tarihi İpek Yolunun Yeniden Canlandırılması: Engeller ve Çözüm Arayışları. VIII Türk Dünyası İktisadiyyat, Elm və Mədəniyyət Formunun “İpek Yolu XXI Əsrdə” mövzusunda Beynəlxalq Konfransının materialları. Bakı: “İqtisad Universiteti” 2009 .

2. Arnold Toynbee. Sorokinin Tarih Felsefesi. Bk. Sorokin-Toynbee, Sosial dəyişmələr üzərə denemeler. Ankara. 1964.

3. A. J. Toynbee. A. Study of History/Abridget edition/ London. 1962.

4. Дугин А. Г. Основы геополитики. Георолитическое будущее России. М. , 1997. S. 23-24. Novruz Məmmədov. Geosiyasətə Giriş. I cild. Geosiyasətin nəzəri əsasları. Azərbaycan nəşriyyatı. Bakı. 2011.

5. Ərəstun Həbibbəyli. Sivilizasiyaların kəsişməsində Türk dünyası. Elm və Təhsil. Bakı. 2011.

6. Elbəzək Əsgərova. Müasir elmi idrakda coğrafi sistemlərin tədqiqi problemi//Fənnlərarası metodologiyanın formalaşması: Problemlər və perspektivlər. Bakı. Təknur. 2012.

7. Fazil Qəzənfəroğlu. Türk kimliyi və Azərbaycan vətəni. Yüksəliş İktisadi və Stratejik Araştırmalar Vakfı. Ankara 1998.

8. Heydər Əliyev və Şərq. II cild. Bakı. Ozan, 2002.

9. İbn Haldun. Mukaddime. 1.

10. İbrahim Qefesoğlu. Türk Milli Kültürü. Boğaziçi yay. , İstanbul. 1995.

11. İsmayıl Kayabalı. Çemender Arslanoğlu. Azərbaycan türkləri Kültür tarihinin ana hatları. Azərbaycan kültür dərnəyi yayınları. N 12. Ankara. 1978.

12. İsmail Mehmetov. Türk kafkasında siyasi ve Etnik yapı. Eski çağlardan günümüze Azerbaijan Tarihi. Ötüken. İstanbul. 2009.

13. Kəmalə XƏLİLOVA. Qədim sivilizasiyaların Böyük İpek Yolu . VIII Türk Dünyası İqtisadiyyat, Elm və Mədəniyyət Formunun “İpek Yolu XXI Əsrdə” mövzusunda Beynəlxalq Konfransının materialları. Bakı: “İqtisad Universiteti” 2009.

14. Qabil MANAFOV. Böyük İpek Yolunun Bərpası - iqtisadi inkişafın mühüm amilidir. VIII Türk Dünyası İqtisadiyyat, Elm və Mədəniyyət Forumunun “İpek Yolu XXI Əsrdə” mövzusunda Beynəlxalq Konfransının materialları. Bakı: “İqtisad Universiteti” 2009.

15. Lev Nikolayeviç Gumilyev. Geografiya etnosa v istoričüskiy period. Leningrad. 1990.
16. Lev Qumilyov. Qədim Türklər. Çev. Vilayət Quliyev. Bakı. 1993.
17. Novruz Məmmədov. Geosiyasətə Giriş. I cild. Geosiyasətin nəzəri əsasları. Azərbaycan nəşriyyatı. Bakı. 2011.
18. Novruz Məmmədov. Geosiyasətə Giriş. II cild. Müasir Geosiyasi proseslər. Azərbaycan nəşriyyatı. Bakı. 2011.
19. Nerman Kocatürk. İlham Aliyev: İpək yolu uyqarlığı ve Azerbaycan Diplomasisi. İstanbul. 2009.
20. O. Menghin. Die weltgechichtliche Rolle der ural-altaischnen Völker. AE, 42. 1929.
21. Rafiq HÜSEYNOV. Validə MEHDƏYEVA. Böyük İpək Yolu və Azərbaycan. VIII Türk Dünyası İqtisadiyyat, Elm və Mədəniyyət Formunun “İpək Yolu XXI Əsrdə” mövzusunda Beynəlxalq Konfransının materialları. Bakı: “İqtisad Universiteti” 2009
22. Səlahəddin Xəlilov. Sivilizasiyalararası dialoq. Bakı. 2009.
23. Smith Antony D. Milli Kimlik. /National Identity. çev. Bahadır Sina Şener. İletişim yayınları. İstanbul. 1994.
24. Ziya Gökalp. Türkçülüyn əsasları. İnkilap kitabevi. istanbul. 1987.
25. (www.traceca.org.tr).

XÜLASƏ

Məqalədə Mədəniyyətlərin və sivilizasiyaların xarakterik xüsusiyyətlərinin təhlilində Coğrafi Determinizm nəzəriyyəsinə əsaslanmaqla planetin coğrafi quruluşu və sivilizasiyaların tarixi tipologiyasında özünü büruzə verən “fundamental dualizm” qanunu Şərq-Qərb, Asiya-Avropa, Talassokratiya (Dəniz, su)-Tellurokratiya (Quru, Torpaq) bölgüsü tədqiqata cəlb olunmuşdur.

Tədqiqat zamanı aydın olunmuşdur ki, Şərq-Qərb Sivilizasiya dəyərləri əsasında formalaşan Tellurokratiya və Talassokratiya dualizmi içində HARTLƏND-i (“tarixin coğrafi oxu”. Makinderin Hartlənd adlandırdığı “Şərqi Avropadan tutmuş Çinə qədər uzanan Avrasiyanın mərkəzi torpağı”) təmsil edən Azərbaycan Şimalla Cənubun, Şərqlə Qərbin, sivilizasiyalarının inteqrasiyasında böyük rol oynamaqdadır.

РЕЗЮМЕ

В данном исследовании отражены проблемы «фундаментального дуализма» в контексте вопросов относительно Востока-Запада, Азии-Европы, талассократии-теллуократии (Море, вода-земля, суша) в характеристических особенностях, которые проявляются в теории географического детерменизма, основанного на географическом планетарном устройстве и исторической типологии цивилизаций.

В ходе исследования было установлено, что большую роль в цивилизационной интеграции Востока и запада, севера и юга Азербайджана играет теория ХАРТЛАНДА (историческая географическая ось), являющаяся центральными землями Азербайджана, которая простирается от Китая до Восточной Европы и которая проявляется в дуализме талассократии-теллуократии, формирующихся на основе ценностей западно-восточной цивилизации.

RESUME

"Fundamental dualisms" as East-West, Asia-Europe, Tallasscraty (sea-water)-Tallurocraty (land-soil) showing themselves on basing to theory geographical Determinism, geographical structure of planet and at the historical typology of civilizations in analyze of characteristic properties of culture and civilizations had been investigated at this article.

The traditional culture (which had created during thousands years) and ideas (ideocracy) dominates on Tallurocraty (land-soil) part of Earth, but the culture which dynamic, active, supporting technical development and defending individual rights of men dominates on Tallassocracy(sea-water) part of Earth.

As a result of this work had lucid that Azerbaijan as one of the central country of Eurasia has importance in global and regional projects between Europe (sea-water) and Asia (land-soil) according to Maccinder's theory which is named Heartland (historical geographical axis) and covers central lands of Eurasia from Eastern Europe to China.

Çapa tövsiyə etdi: f. e. d. R. Xəlilov